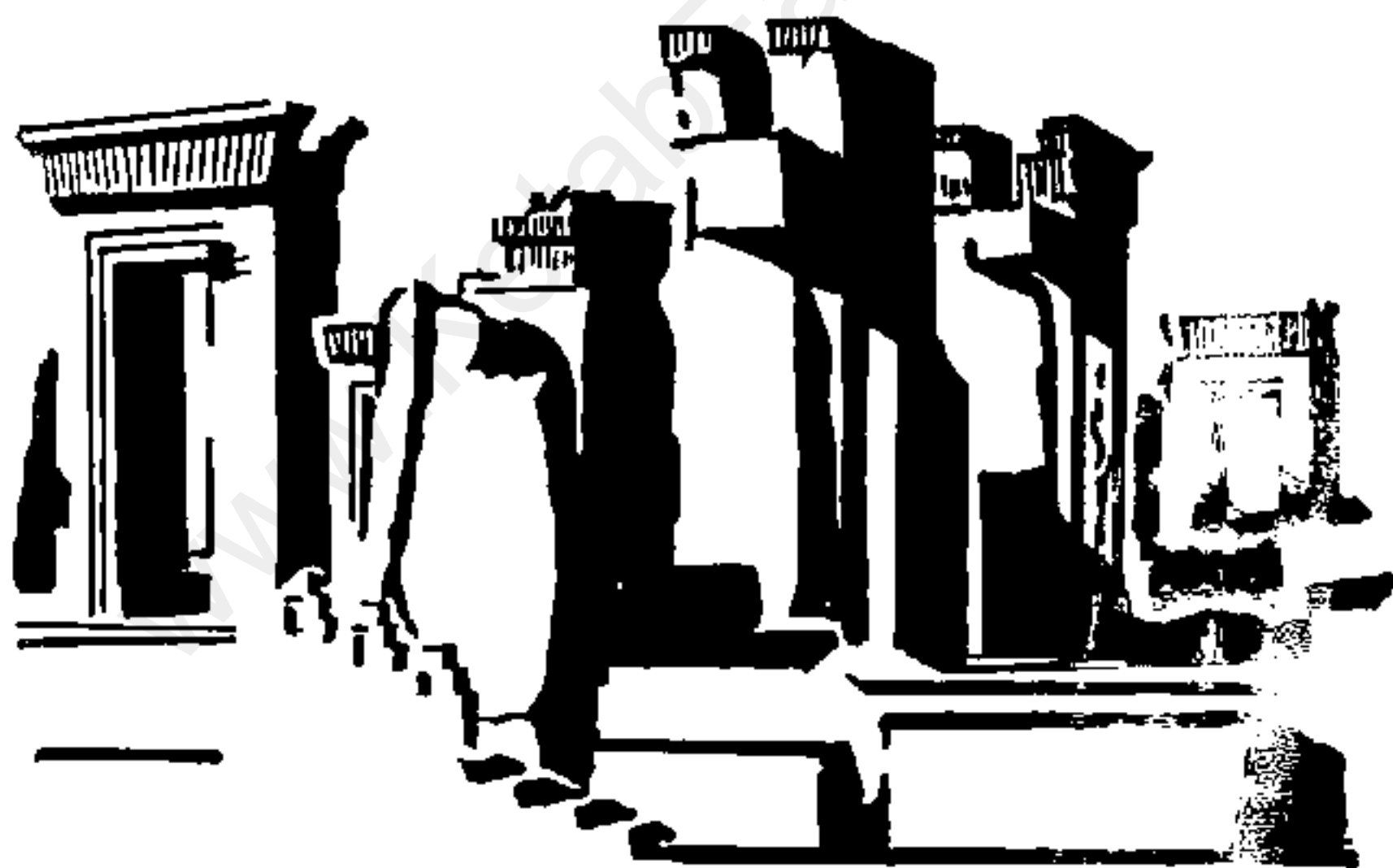

فارسی نامہ ماہری

از

حاج میرزا حسن حسینی قسائی

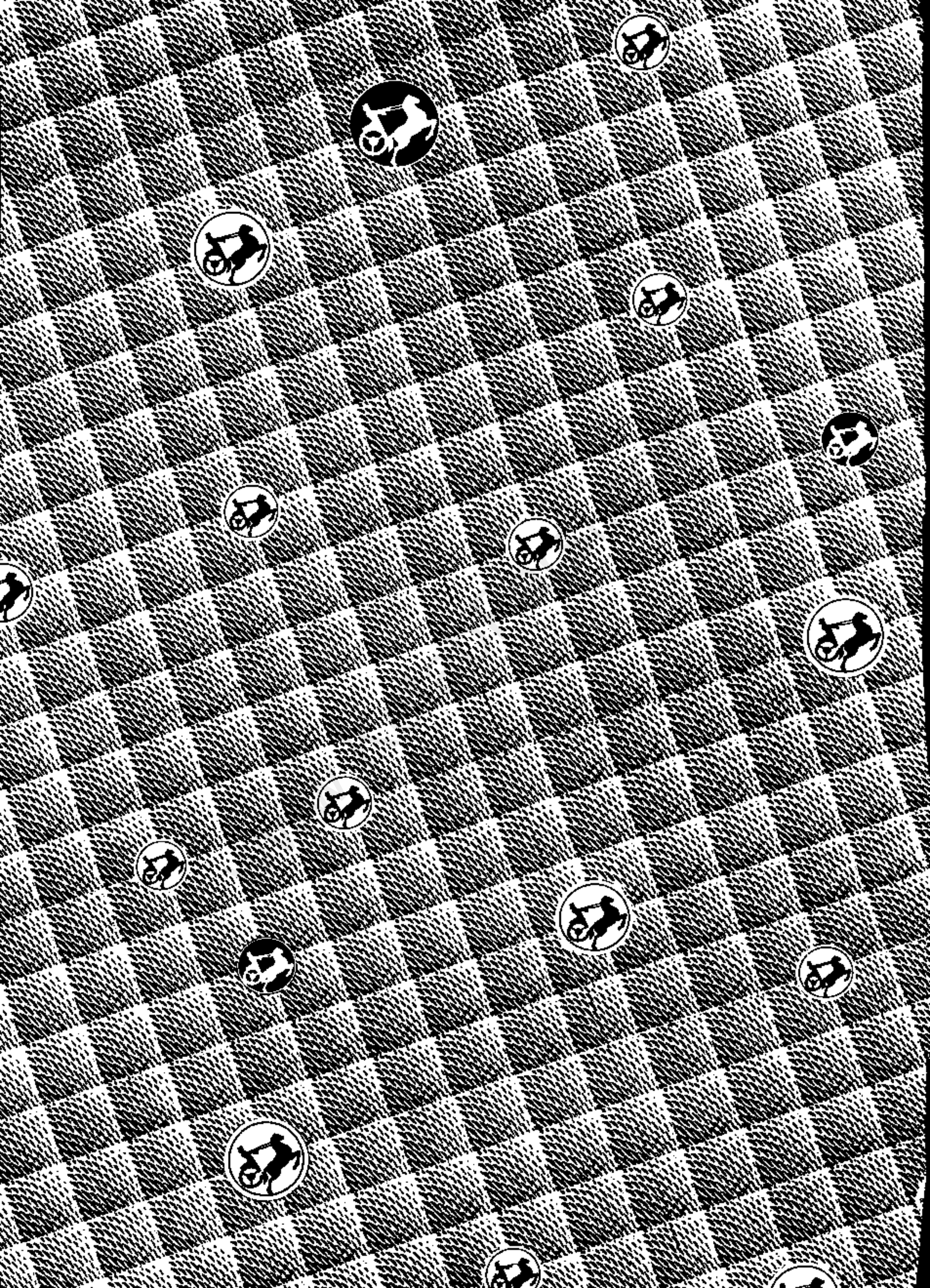
جلد اول

تصحیح و تحشیہ از

دکتر منصور ستگار قسائی

استاد دانشگاه شیراز

www.KetabFarsi.com

۲۷۹۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.KetabFarsi.com

www.KetabFarsi.com

فارسنامهٔ ناصری

از

حاج میرزا حسن حسینی فسائی

تصحیح و تحشیه

از

دکتر منصور رستگار فسائی

استاد دانشگاه شیراز

جلد اول

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۷۸

فارسی‌نامه ناصری (جلد اول)

حاج میرزا حسن حسینی فسائی

تصحیح و تحشیه از دکتر منصور رستگار فسائی

چاپ اول: ۱۳۶۷

چاپ دوم: ۱۳۷۸

چاپ و صحافی: چاپخانه سپهر، تهران

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ است.

ISBN: 964-00-0442-1 (2vol.set)

ISBN: 964-00-0443-X (vol.1)

شابک ۱-۰۴۴۲-۰۰-۹۶۴ (دوره ۲ جلدی)

شابک X-۰۴۴۳-۰۰-۹۶۴ (جلد اول)

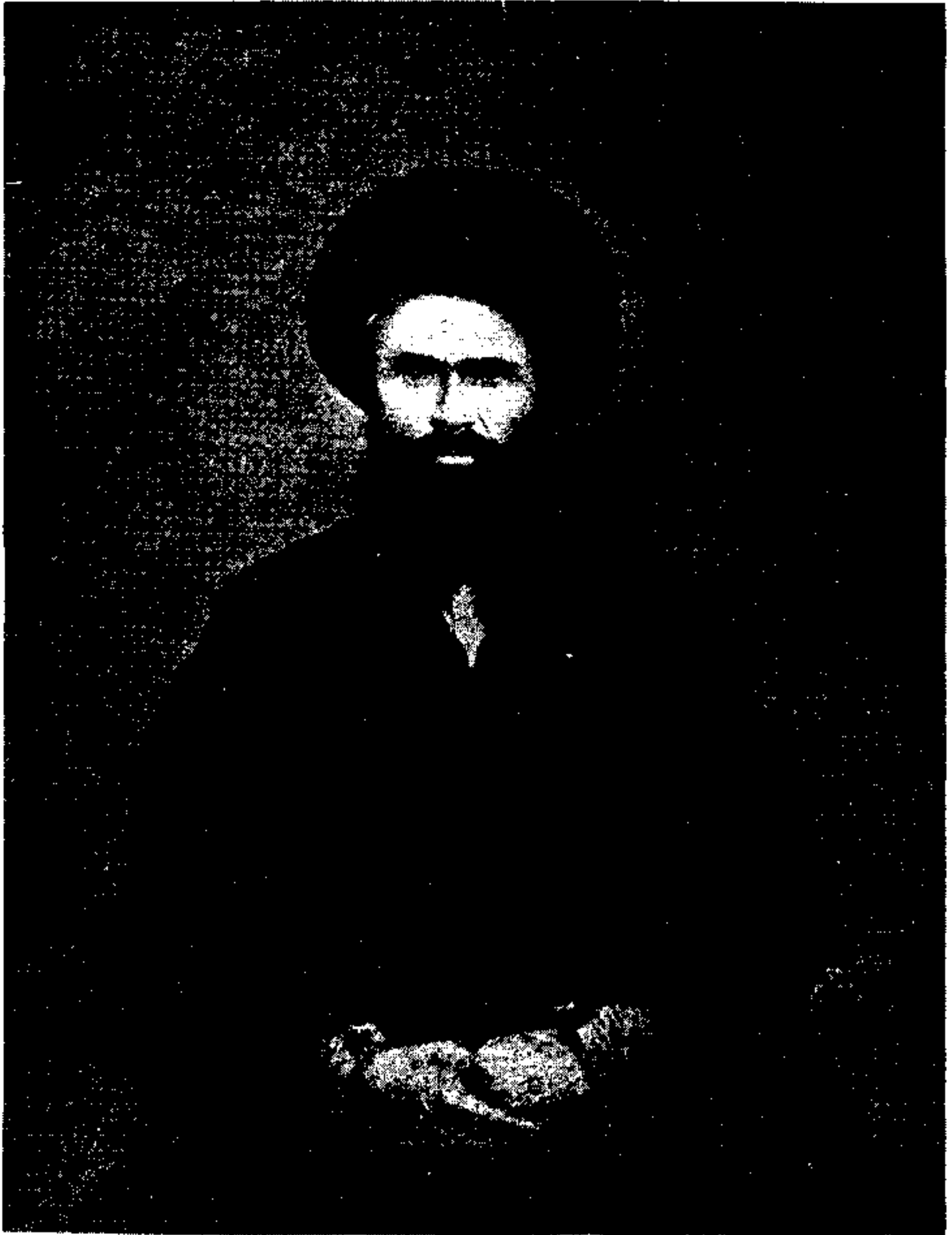
مؤسسه انتشارات امیرکبیر تهران، خیابان بهارستان پلاک ۴۸۹

با احترام و سپاس فراوان به حضور همسرگرامیم
سرکار خانم هماتدین تقدیم می‌گردد.
منصور دستگار فغانی

www.KetabFarsi.com

شادروان حاج میرزا حسن فسائی مؤلف فارسنامه ناصری.

www.KetabFarsi.com

فهرست مطالب جلد اول و دوم فارسنامه ناصری

- ۱ ..... عکسها و تصویرها و نمودارهای کتاب
- ۷ ..... مقدمه‌ای بر چاپ دوم
- ۹ ..... مقدمه مصحح

زندگی و آثار میرزا حسن فسائی

- خاندان: ۱۳، نیاکان: ۱۴، پدر میرزاحسن: ۱۴، مادر میرزاحسن: ۱۵، حاج میرزاحسن حسینی فسائی: ۱۵، استادان میرزاحسن: ۱۶، شاگردان میرزاحسن: ۱۶، برادران حاج میرزاحسن: ۱۷، همسران حاج میرزاحسن: ۱۷، فرزندان حاج میرزاحسن: ۱۷، بنی‌اعمام حاج میرزاحسن: ۱۹، بزرگان خاندان سادات دشتکی: ۲۱، املاک میرزاحسن: ۲۴، مبارزه میرزاحسن برای استرداد املاک وقفی: ۲۵، سفرهای حاج میرزاحسن: ۲۶، دوستان و معاشران میرزاحسن: ۲۸، شاعری حاج میرزاحسن: ۲۹، مرگ میرزاحسن: ۳۲، آثار میرزاحسن: ۳۴، چاپهای فارسنامه ناصری: ۳۸، منابع فارسنامه ناصری: ۳۹، فهرست کلی منابع فارسنامه ناصری: ۴۳، نشر فارسنامه ناصری: ۵۰، نمونه نشر ساده کتاب: ۵۱، نمونه نشر مصنوع کتاب: ۵۶، دیوانهای شعر و شاعران موردعلاقه میرزاحسن: ۷۷، خصوصیات واذگانی فارسنامه ناصری: ۸۰، خصوصیات صرفی و نحوی فارسنامه ناصری: ۸۵، افکار اجتماعی و اندیشه‌های میرزاحسن: ۸۷، تحلیلی از بخشهای فارسنامه ناصری: ۸۹، تحلیلی از گفتار اول فارسنامه ناصری: ۹۱، تحلیلی از گفتار دوم فارسنامه: ۱۱۱

- ۱۲۴ ..... فارسنامه ناصری و منابع تاریخی و جغرافیایی فارس و شیراز پیش از فارسنامه ناصری
- ۱۲۹ ..... کتابهایی درباره فارس و شهرستانهای آن از قاجاریه به بعد
- ۱۳۶ ..... ترجمه فارسنامه ناصری

تاریخ فارسنامه ناصری: گفتار اول

- ۱ - مقدمه مؤلف ۱۶۷
- ۱ - ۲ - وقایع رحلت حضرت رسول (ص) ۱۷۱
- ۲ - ۲ - وقایع فارس در روزگار خلافت ابوبکر ۱۷۲
- ۲ - ۳ - وقایع فارس در روزگار خلافت عمر ۱۷۲
- ۲ - ۴ - وقایع فارس در روزگار خلافت عثمان ۱۷۹
- ۲ - ۵ - وقایع فارس در روزگار خلافت علی بن ابیطالب (ع) ۱۸۱
- ۸ و ۷ و ۶ - ۲ - وقایع فارس در روزگار حضرت امام حسن (ع) و معاویه ابن ابی سفیان و یزید ۱۸۲
- ۱۰ و ۹ - ۲ - وقایع فارس در روزگار مروان بن حکم و عبدالملک بن مروان ۱۸۵
- ۱۲ و ۱۱ - ۲ - وقایع فارس در روزگار ولید پسر عبدالملک و سلیمان بن عبدالملک ۱۹۱
- ۱۳ - ۲ - وقایع فارس در روزگار عمر بن عبدالعزیز ۱۹۲
- ۱۶ و ۱۵ و ۱۴ - ۲ - وقایع فارس در روزگار یزید بن عبدالملک و هشام بن عبدالملک و ولید بن زید ۱۹۴
- ۱۹ و ۱۸ و ۱۷ - ۲ - وقایع فارس در روزگار یزید بن ولید بن عبدالملک و ابراهیم بن ولید، مروان بن محمد بن مروان ۱۹۵
- ۳ - وقایع فارس در روزگار حکومت عباس ۱۹۷
- ۳ - ۱ - وقایع فارس در روزگار عبدالله سفاح ۱۹۸
- ۳ - ۲ - وقایع فارس در روزگار ابوجعفر منصور ۱۹۹
- ۵ و ۴ و ۳ - ۳ - وقایع فارس در روزگار مهدی محمد بن منصور و مهدی و موسی هادی بن مهدی ۲۰۰
- ۳ - ۶ - وقایع فارس در روزگار هارون الرشید ۲۰۱
- ۳ - ۷ - وقایع فارس در روزگار مأمون ۲۰۲
- ۳ - ۸ - وقایع فارس در روزگار المعتصم بالله ۲۰۴
- ۳ - ۹ - وقایع فارس در روزگار جعفر بن محمد معتصم (المتوکل علی الله) و

۲۰۵	..... متصر
۲۰۷	..... ۱۰ - ۳ - وقایع فارس در روزگار المستعین بالله
۲۰۸	..... ۱۱ - ۳ - وقایع فارس در روزگار المعتر بالله
۲۰۹	..... ۱۲ - ۳ - وقایع فارس در روزگار مهتدی بالله
۲۱۰	..... ۱۳ - ۳ - وقایع فارس در روزگار المعتمد علی الله
۲۱۲	..... ۱۴ - ۳ - وقایع فارس در روزگار المعتضد بالله
۲۱۳	..... ۱۵ - ۳ - وقایع فارس در روزگار المكتفی بالله
۲۱۴	..... ۴ - وقایع فارس در روزگار صفاریان
۲۱۵	..... ۵ - وقایع فارس در روزگار آل بویه: عمادالدوله
۲۱۸	..... ۱ - ۵ - وقایع فارس در روزگار رکن الله
۲۱۸	..... ۲ - ۵ - وقایع فارس در روزگار عضدالدوله
۲۲۳	..... ۳ - ۵ - وقایع فارس در روزگار شرف الدوله
۲۲۴	..... ۴ - ۵ - وقایع فارس در روزگار ابوعلی بن شرف الدوله
۲۲۵	..... ۵ - ۵ - وقایع فارس در روزگار صمصام الدوله
۲۲۶	..... ۶ - ۵ - وقایع فارس در روزگار بهاء الدوله
۲۲۷	..... ۷ - ۵ - وقایع فارس در روزگار ابوشجاع سلطان الدوله
۲۲۸	..... ۸ - ۵ - وقایع فارس در روزگار ابوالفوارس
۲۲۹	..... ۹ - ۵ - وقایع فارس در روزگار ابو کالنجر
۲۳۱	..... ۱۰ - ۵ - وقایع فارس در روزگار ابومنصور فولادستون
۲۳۲	..... ۶ - وقایع فارس در روزگار سلاجقه
۲۳۲	..... ۱ - ۶ - وقایع فارس در روزگار طغرل
۲۳۳	..... ۲ - ۶ - وقایع فارس در روزگار الب ارسلان
۲۳۵	..... ۴ و ۳ - وقایع فارس در روزگار ملکشاه و برکیارق
۲۳۶	..... ۵ - ۶ - وقایع فارس در روزگار سلطان محمد
۲۴۲	..... ۶ - ۶ - وقایع فارس در روزگار سلطان محمود
۲۴۳	..... ۷ - ۶ - وقایع فارس در روزگار سنجر
۲۴۴	..... ۸ - ۶ - وقایع فارس در روزگار سلطان محمد، ملکشاه بن محمود

- ۷ - اتابکان ۲۴۲
- ۱ - ۷ - اتابک ایلدگر و اتابک مظفر ۲۴۸
- ۲ - ۷ - اتابک شمله ۲۴۹
- ۳ - ۷ - مظفرالدین تکلّه ۲۴۹
- سعدبن اتابک زنگی: ۲۵۲، مظفرالدین قطع خان ابوبکر: ۲۵۵، اتابک سعدبن ابوبکر: ۲۶۳،
ترکان خاتون: ۲۶۳
- ۸ - وقایع فارس در دوره مغول و تیموری، اتابکان و ترکمانان ۲۶۶
- هلاکو: ۲۶۷، اباقآن: ۲۶۷، نکودار: ۲۷۳، ارغون: ۲۷۵، کیاخاتون: ۲۷۹، بایدوخان: ۲۸۱،
غازان خان: ۲۸۲، سلطان محمد خدابنده: ۲۸۸، سلطان ابوسعید بهادرخان: ۲۸۹، مظفریان: ۲۹۰،
ارپاخان: ۲۹۱، موسی خان: ۲۹۳، سلطان محمدخان: ۲۹۳، جلال الدین مسعودشاه: ۲۹۵، ساتی بیگ:
۲۹۵، سلیمان خان: ۲۹۵، امیر شیخ حسن کوچک: ۲۹۶، شاه شیخ ابواسحق: ۲۹۸، امیر مبارزالدین:
۲۹۸، شاه شجاع: ۳۰۷، سلطان زین العابدین: ۳۱۸، تیمور گورکان: ۳۲۰، شاه منصور: ۳۲۱، تیمور:
۳۲۲، تا پایان کار آل مظفر: ۳۲۴، امیرزاده پیرمحمد: ۳۲۴، شاهرخ: ۳۲۹، سلطان محمد: ۳۴۱،
بایر: ۳۴۱، الغ بیگ: ۳۴۳، میرزا عبدالله شیرازی: ۳۴۶، میرزا ابوسعید: ۳۴۶، قرایوسف ترکمان:
۳۴۶، پیرداق: ۳۴۶، میرزا سلطان ابوسعید: ۳۴۹، یعقوب بهادر: ۳۵۰، میرزا بایسنقر: ۳۵۴،
امیر ابیه سلطان: ۳۵۷.
- ۹ - وقایع فارس در روزگار صفویه ۳۶۱
- شاه اسماعیل: ۳۶۱، شاه طهماسب: ۳۸۶، اسماعیل ثانی: ۴۱۳، فخرالنساء: ۴۱۷، حمزه میرزا:
۴۱۷، شاه عباس: ۴۱۹، شاه صفی: ۴۷۱، شاه عباس ثانی: ۴۷۷، شاه سلیمان: ۴۸۶، شاه
سلطان حسین: ۴۹۱، طهماسب ثانی: ۵۰۱.
- ۱۰ - افغانه ۴۹۶
- محمود افغان: ۴۹۶، اشرف افغان: ۵۰۴.
- ۱۱ - افشاریه ۵۱۰
- نادر: ۵۱۰، شاهرخ: ۵۱۱.
- ۱۲ - زندیه ۵۸۸
- کریم خان زند: ۵۸۸، زکی خان: ۶۱۹، ابوالفتح خان: ۶۲۰، صادق خان: ۶۲۰، علیمرادخان: ۶۲۴،
جعفرخان: ۶۳۰، صید مردان خان: ۶۴۰، لطف علی خان: ۶۴۱.

آقامحمدخان: ۶۱۰، فتح‌علی‌شاه: ۶۷۰، محمدشاه: ۷۶۱، ناصرالدین‌شاه: ۷۸۷.

تاریخ فارسنامه ناصری: گفتار دوم

۱ - فارس .....

مقدمه: ۸۷۱، هوای فارس: ۸۷۲، زمین فارس: ۸۷۳، زراعت و انواع جانوران فارس: ۸۷۴، طول و عرض قبه مسلمانان: ۸۷۱، عرض و طول بلد: ۸۸۳، معرفت سمت قبله: ۸۸۷، بیان اقالیم: ۸۸۹، عرض و طول فارس: ۸۹۹، بهرهای مملکت فارس: ۸۹۹.

۲ - شیراز .....

پایتخت مملکت فارس: ۹۰۰، بنای شهر شیراز: ۹۰۱، باروی شهر شیراز: ۹۰۲، هوای شیراز: ۹۰۳، آبهای شیراز: ۹۰۳، صحرای شیراز: ۹۰۴، عرض و طول شیراز: ۹۰۶، یازده محله شیراز: ۹۰۸، محله اسحق‌بیگ: ۹۱۱، محله بازار مرغ: ۹۲۱، محله بالاگفت: ۹۵۹، محله درب شاهزاده: ۹۷۲، محله درب مسجد نو: ۹۸۱، محله سرباغ: ۹۸۵، محله سردزک: ۱۰۳۵، محله سنگ سیاه: ۱۰۶۹، محله لب آب: ۱۰۸۰، محله میدان شاه: ۱۰۹۱، محله یهود: ۱۱۸۳، بقاع و تکایای شیراز: ۱۱۸۶، مساجد مسلمانان شیراز: ۱۲۰۵، مدرسه‌های شیراز: ۱۲۲۰، کاروانسراهای شیراز: ۱۲۲۵، باغها و بساطین خارج و داخل شیراز: ۱۲۲۷.

۳ - بلوکات فارس .....

بلوک اقلید: ۱۲۳۸، بلوک آبادۀ طشک: ۱۲۴۲، بلوک آبزج: ۱۲۴۳، بلوک ابرقوه: ۱۲۴۴، بلوک اریعه: ۱۲۴۶، بلوک اردکان فارس: ۱۲۴۸، بلوک ارسنجان: ۱۲۵۰، بلوک اسیر: ۱۲۵۳، بلوک اصطهبانات: ۱۲۵۵، بلوک افزر: ۱۲۶۱، جزیره بحرین: ۱۲۶۳، بلوک بشاگرد: ۱۲۶۵، بلوک بوانات: ۱۲۶۶، بلوک بیدشهر و جویم: ۱۲۶۸، بلوک بیضا: ۱۲۷۰، خشت: ۱۲۹۶، خضر: ۱۲۹۸، خنج: ۱۳۰۲، خواجه: ۱۳۰۵، داراب: ۱۳۰۶، دزکرد: ۱۳۱۸، دشتستان: ۱۳۱۹، (انگالی: ۱۳۲۳، اهرم: ۱۳۲۴، خاویز: ۱۳۲۴، برازجان: ۱۳۲۴، تنگستان: ۱۳۲۶، حیاط داود: ۱۳۲۷، خورموج: ۱۳۲۸، دالکی: ۱۳۲۸، رود حله: ۱۳۲۹، زنگنه: ۱۳۲۹، زیراه: ۱۳۳۰، شبانکاره: ۱۳۳۰، گناوه: ۱۳۳۲، مضافات بوشهر: ۱۳۳۳، ریشهر: ۱۳۳۴، بلوک دشتی: ۱۳۳۵، بردستان دشتی: ۱۳۳۸، ناحیه بلوک: ۱۳۳۹، سناوشنبه: ۱۳۴۰، طسوج: ۱۳۴۱، ماندستان: ۱۳۴۱)، بلوک رامجرد: ۱۳۴۳، رامهرمز: ۱۳۴۶، رودان و احمدی: ۱۳۴۸، بلوک سبّه (بیونج:

۱۳۵۱، خشن آباد: ۱۳۵۱، طارم: ۱۳۵۱، فارغان: ۱۳۵۲، فرگ: ۱۳۵۳، فین و گهره: ۱۳۵۳،
 گله گاه: ۱۳۵۵، سرچاهان: ۱۳۵۵، سرحد چاردانگه: ۱۳۵۶، سرحد شش ناحیه: ۱۳۵۸، سروستان:
 ۱۳۶۰، بلوک سیاخ: ۱۳۷۰، شبانکاره: ۱۳۷۳، صیمکان: ۱۳۷۴، عباسی: ۱۳۷۶، علامرو دشت:
 ۱۳۸۲، فامور: ۱۳۸۳، فراشبند: ۱۳۸۵، فسا: ۱۳۸۶، فلاحی: ۱۴۱۳، فیروزآباد: ۱۴۱۶،
 قونقری: ۱۴۲۴، کمین: ۱۴۶۱، کنگان: ۱۴۶۲، کوان: ۱۴۶۴، کوه گیلویه: ۱۴۶۶، (باشت):
 ۱۴۷۱، بلاد شاپور: ۱۴۷۱، تل خسروی: ۱۴۷۲، حومه ارجان: ۱۴۷۳، رون: ۱۴۷۳، زیدون،
 کوه مره، لیراوی: ۱۴۷۴، باوی: ۱۴۸۰، بویراحمد: ۱۴۸۱، چرام: ۱۴۸۵، دشمن زیاری: ۱۴۸۷،
 ده دشت: ۱۴۸۷، نوئی: ۱۴۸۹، طیبی: ۱۴۹۱، لیراوی دشت و ایل یوسفی: ۱۴۹۲، حومه بهبهان:
 ۱۴۹۳، زیدون: ۱۴۹۵، لیراوی: ۱۴۹۶، کوه مره دشت: ۱۴۹۹، بلوک لارستان: ۱۵۱۹،
 فومستان: ۱۵۲۱، ناحیه کورستان: ۱۵۲۱، مائین: ۱۵۲۵، مالکی: ۱۵۲۵، ماهور میلانی: ۱۵۲۷،
 مرو دشت: ۱۵۵۷، مشهد ام‌النبی یا مشهد مادر سلیمان یا مشهد مرغاب: ۱۵۵۸، ممسنی: ۱۵۶۰،
 میمند: ۱۵۶۵، نیریز: ۱۵۶۶.

۱۵۷۲	..... شعر مؤلف درباره فارس
۱۵۷۳	..... ۴ - ایلات مملکت فارس
۱۵۸۶	..... ۵ - جزیره‌های دریای فارس
۱۵۹۱	..... ۶ - چشمه‌های مشهور مملکت فارس
۱۶۰۰	..... ۷ - رودخانه‌های مملکت فارس
۱۶۰۲	..... ۸ - روخانه‌های مملکت فارس
۱۶۱۴	..... ۹ - صحراهای مملکت فارس
۱۶۱۶	..... ۱۰ - طوایف متفرقه مملکت فارس
۱۶۲۰	..... ۱۱ - قایم‌های کوهی مملکت فارس
۱۶۳۳	..... ۱۲ - کوه‌های مشهور مملکت فارس
۱۶۳۷	..... ۱۳ - معدنهای مملکت فارس
۱۶۴۰	..... ۱۴ - فهرست نام بلوکات و نواحی و دهات مملکت فارس
۱۶۷۴	..... ۱۵ - حکم دیوانخانه عدلیه
۱۶۷۵	..... ۱۶ - مثنوی پایان فارسنامه
۱۶۷۷	..... ۱۷ - نقشه بافت قدیمی شیراز

۱۶۷۸	.....	۱۸ - نقشهٔ راهنمای استان فارس
۱۶۷۹	.....	۱۹ - فهرست نام کسان در متن کتاب
۱۹۳۳	.....	۲۰ - فهرست نام کسان در مقدمه کتاب
۱۹۷۱	.....	۲۱ - فهرست نام جایها
۲۰۶۲	.....	۲۲ - فهرست اشعار
۲۱۳۳	.....	۲۳ - فهرست نام کتابها
۲۱۶۳	.....	تعلیقات (۱)
۲۱۷۵	.....	تعلیقات (۲)

فهرست عکسها و تصویرها و نمودارهای کتاب فارسنامه ناصری و منابع آنها

- ۱ - عکس صفحه ۷ (از کتاب اقلیم پارس): حاج میرزا حسن حسینی فسائی.
- ۲ - عکسهای صفحه ۳۳ از دکتر منصور رستگار فسائی: آرامگاه حاج میرزا حسن حسینی فسائی و گنجبری سقف آرامگاه.
- ۳ - عکس صفحه ۴۹: صفحه‌ای از قرآن حسن، تفسیر حاج میرزا حسن حسینی فسائی.
- ۴ - عکس صفحه ۷۶: حاج میرزا سیدعلی (اصل عکس در بقعه مدرسه منصوریه).
- ۵ - عکس صفحه ۹۰: اولاد حاج میرزا حسن حسینی فسائی (اصل عکس در بقعه مدرسه منصوریه).
- ۶ - عکس صفحات ۳۵۲ و ۳۵۴: فرمان معافی موقوفه مدرسه منصوریه (از متن فارسنامه ناصری).
- ۷ - فرمان صفحه ۸۶۷ در مورد شکایتهای مؤلف فارسنامه (از متن فارسنامه ناصری).
- ۸ - نمودارهای صفحه ۸۷۸ (از متن فارسنامه ناصری).
- ۹ - نمودار صفحه ۸۸۰ (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۰ - صفحه ۸۸۸: دایره هندیه (بازسازی شده براساس متن فارسنامه ناصری).
- ۱۱ - نمودارهای صفحه ۸۹۰ (بازسازی شده براساس متن فارسنامه ناصری).
- ۱۲ - صفحه ۸۹۲: درجات و دقائق در خط استوا (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۳ - نمودار صفحه ۸۹۴ (بازسازی شده براساس متن فارسنامه ناصری).
- ۱۴ - صفحه ۸۹۵: نقشه مملکت فارس (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۵ - صفحات ۸۹۶ و ۸۹۷: نقشه مملکت فارس (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۶ - صفحه ۹۰۷: نقشه هوایی شهر شیراز (از کتاب بافت قدیم شیراز).
- ۱۷ - صفحه ۹۰۹: نقشه بافت قدیمی شیراز (از کتاب بافت قدیمی شیراز).
- ۱۸ - صفحه ۹۱۲: عکس حاجی آقا سیدعلی اکبر فال اسیری (از وقایع اتفاقیه).
- ۱۹ - صفحه ۹۱۳: آرامگاه حافظ (از وقایع اتفاقیه).

- ۲۰ - صفحه ۹۵۲: میرزا محمدعلی خان شیرازی (از حقوق‌بگیران انگلیس در ایران).
- ۲۱ - صفحه عکس صفحه ۹۹۱: وصال شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۲ - صفحه ۹۹۲: نمونه خط وصال (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۳ - صفحه ۹۹۴: نمونه خط وصال (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۴ - صفحه ۹۹۶: وصال و فرزندانش (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۵ - صفحه ۹۹۷: تمثال وقار شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۶ - صفحه ۹۹۸: نمونه خط وقار (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۷ - صفحه ۹۹۹: نمونه خط وقار (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۸ - صفحه ۱۰۰۲ و ۱۰۰۳: (از کتاب گلشن وصال).
- ۲۹ - صفحه ۱۰۰۵: تمثال حکیم شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۰ - صفحه ۱۰۰۶: نمونه خط حکیم (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۱ - صفحه ۱۰۰۸: تمثال داوری (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۲ - صفحه ۱۰۰۹: نمونه خط داوری (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۳ - صفحه ۱۰۱۱: تمثال فرهنگ شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۴ - صفحه ۱۰۱۲: نمونه خط فرهنگ (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۵ - صفحه ۱۰۱۴: تمثال توحید (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۶ - صفحه ۱۰۱۵: نمونه خط توحید (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۷ - صفحه ۱۰۱۷: تمثال یزدانی (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۸ - صفحه ۱۰۱۸: نمونه خط و نقاشی یزدانی (از کتاب گلشن وصال).
- ۳۹ - صفحه ۱۰۱۹: تمثال همت شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۴۰ - صفحه ۱۰۲۰: تمثال عشرت شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۴۱ - صفحه ۱۰۲۱: تمثال رحمت شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۴۲ - صفحه ۱۰۲۲: روحانی شیرازی (از کتاب گلشن وصال).
- ۴۳ - صفحه ۱۰۲۳: نمونه خط و نقاشی روحانی (از کتاب گلشن وصال).
- ۴۴ - صفحه ۱۰۵۰: چند تن از فرزندان حاج میرزا حسن فسائی (اصل عکس، در بقعه مدرسه منصوریه است).
- ۴۵ - صفحه ۱۰۹۲: پسران فرمانفرما (عکس از کتاب حقوق‌بگیران انگلیس).

- ۴۶ - صفحه ۱۱۲۸: عکس قاآنی یا یغمای جندقی (از کتاب: از صبا تا نیما).
- ۴۷ - صفحه ۱۱۶۷: شیخ روزبهان (از کتاب آتشکده).
- ۴۸ - صفحه ۱۱۶۸: پیشانی سنگ قبر شیخ روزبهان اول (از اقلیم پارس).
- ۴۹ - صفحه ۱۱۷۲: شوریده، فصیح‌الملک (از غزلیات شوریده شیرازی).
- ۵۰ - صفحه ۱۱۸۷: داخل حرم و ضریح حضرت شاه‌چراغ (از شیراز در گذشته و حال).
- ۵۱ - صفحه ۱۱۸۸: دیوان و گنبد حضرت سید میرمحمد (از شیراز در گذشته و حال).
- ۵۲ - صفحه ۱۱۸۹: بقعه سیدعلاءالدین حسین (از شیراز در گذشته و حال).
- ۵۳ - صفحه ۱۱۹۰: نقاشی بقعه حضرت سیدعلاءالدین حسین (از آثار عجم).
- ۵۴ - صفحه ۱۱۹۱: بقعه حضرت شاه میرعلی حمزه (از آثار عجم).
- ۵۵ - صفحه ۱۱۹۳: بقعه اش خاتون (از اقلیم پارس).
- ۵۶ - صفحه ۱۱۹۶: قبر شیخ ابوزرعه.
- ۵۷ - صفحه ۱۱۹۷: عکس یکی از لوحهای موجود در بقعه شیخ ابوزرعه.
- ۵۸ - صفحه ۱۱۹۸: آرامگاه باباکوهی.
- ۵۹ - صفحه ۱۱۹۹: ایوان بزرگ و عمارت هفت‌تن (از شیراز در گذشته و حال).
- ۶۰ - صفحه ۱۲۰۱: آرامگاه سعدی از جنوب غربی (از شیراز در گذشته و حال).
- ۶۱ - صفحه ۱۲۰۲: سنگهای قبر چهل‌تان (از شیراز در گذشته و حال).
- ۶۲ - صفحه ۱۲۰۴: آرامگاه شیخ روزبهان فسائی (از شیراز در گذشته و حال).
- ۶۳ - صفحه ۱۲۰۵: یکی از سنگابهای مسجد جامع عتیق در موزه پاریس (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۴ - صفحه ۱۲۰۶: محراب مسجد جامع عتیق (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۵ - صفحه ۱۲۰۷: درب شمالی مسجد جامع عتیق شیراز (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۶ - صفحه ۱۲۰۷: کاشیکاری سردرب دوازده‌امام و طاق مروارید (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۷ - صفحه ۱۲۰۸: کاشیکاری سقف مروارید (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۸ - صفحه ۱۲۱۰: ضلع شرقی خدایخانه و منظره خدایخانه (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع عتیق).
- ۶۹ - ۱۲۱۱: کتیبه معرق ثلث سردر ورودی غربی مسجد جامع (ساختمان و شرح آثار مسجد جامع

عتیق).

- ۷۰ - صفحه ۱۲۱۲: جبهه شمالی مسجد نو.
- ۷۱ - صفحه ۱۲۱۳: مسجد نو.
- ۷۲ - صفحه ۱۲۱۴: شبستان بزرگ مسجد وکیل (از تاریخچه مسجد جامع سلطانی وکیل).
- ۷۳ - صفحه ۱۲۱۵: چهل و هشت ستون مسجد وکیل (از تاریخچه مسجد جامع سلطانی وکیل).
- ۷۴ - صفحه ۱۲۱۶: منبر چهارده پله و سردر ورودی شبستان مسجد وکیل (از تاریخچه مسجد جامع سلطانی وکیل).
- ۷۵ - صفحه ۱۲۱۷: طاق مروارید (از تاریخچه مسجد جامع سلطان وکیل).
- ۷۶ - صفحه ۱۲۲۱: کاشیکاری معرق سقف دهلیز ورودی مدرسه خان.
- ۷۷ - صفحه ۱۲۲۲: سردر مدرسه خان.
- ۷۸ - مدرسه حکیم.
- ۷۹ - صفحه ۱۲۲۸: سرو ناز در باغ ارم شیراز.
- ۸۰ - صفحه ۱۲۲۹: عمارت قدیم باغ تخت - باغ تخت در اوائل قاجار (از بافت قدیمی شیراز).
- ۸۱ - صفحه ۱۲۳۰: بقایای باغ تخت (از بافت قدیمی شیراز).
- ۸۲ - صفحه ۱۲۳۲: باغ دلگشا و کوشک آن.
- ۸۳ - صفحه ۱۲۵۲: خط نسخ محمدحسین ارسنجانلی و مرحوم محمدعلی اشرف الکتاب.
- ۸۴ - صفحه ۱۲۹۰: بیشه برم دلک و تماثل برم دلک (از متن فارسنامه ناصری).
- ۸۵ - صفحه ۱۲۹۱: تماثل قصر ابونصر - صورت عمارت خرابه کیانی (از متن فارسنامه ناصری).
- ۸۶ - صفحه ۱۳۰۸: صورت مسجد سنگی داراب و صورتهای کیانی نقش رستم (از متن فارسنامه ناصری).
- ۸۷ - صفحه ۱۳۰۹: نقشه مسجد جامع داراب (از اقلیم پارس).
- ۸۸ - صفحه ۱۳۱۰: دهانه شمال غربی ایوان مسجد جامع داراب (از اقلیم پارس).
- ۸۹ - صفحه ۱۳۱۱: تصاویر جنوب غربی و مناره جنوبی مسجد جامع داراب (از اقلیم پارس).
- ۹۰ - صفحه ۱۳۱۲: نقاشی مسجد جامع داراب (از آثار عجم).
- ۹۱ - صفحه ۱۳۱۳: نقش شاپور داراب (از آثار عجم).
- ۹۲ - صفحه ۱۳۶۱: کاخ سروستان در زمان بهرام گور - چهارطاق سروستان (از فرهنگ مردم سروستان).

- ۹۳ - صفحه ۱۳۶۲: کاخ ایوان کرخه (از فرهنگ مردم سروستان).
- ۹۴ - صفحه ۱۳۶۳: داخل کاخ بهرام گور در سروستان (از فرهنگ مردم سروستان).
- ۹۵ - صفحه ۱۳۶۴: داخل کاخ بهرام گور در سروستان (از فرهنگ مردم سروستان).
- ۹۶ - صفحه ۱۳۶۶: مقبره شیخ یوسف (از فرهنگ مردم سروستان).
- ۹۷ - صفحه ۱۳۶۷: سه در شیخ یوسف (از فرهنگ مردم سروستان).
- ۹۸ - صفحه ۱۳۷۱: نقشه سیراف (از آثار شهرهای باستانی خلیج فارس).
- ۹۹ - صفحه ۱۳۷۲: نقشه محل خرابه‌های سیراف در بندر طاهری (آثار شهرهای باستانی خلیج فارس).
- ۱۰۰ - صفحه ۱۳۷۸: نقشه جغرافیایی گمرون و سورو (از آثار شهرهای باستانی خلیج فارس).
- ۱۰۱ - صفحه ۱۳۸۶: منظره‌ای از باغ ملی شهرستان فسا (از کتاب آتشکده).
- ۱۰۲ - صفحه ۱۳۸۷: نقشه شهرستان فسا (ترسیم آقای علی‌اکبر حکمت).
- ۱۰۳ - صفحه ۱۳۸۹: امامزاده حسن فسا (از کتاب آتشکده).
- ۱۰۴ - صفحه ۱۳۹۰: سرو دریمی (از کتاب آتشکده).
- ۱۰۵ - صفحه ۱۳۹۶: نمونه شعر و خط نعمت فسائی.
- ۱۰۶ - صفحه ۱۴۰۲: میرزا محمودخان نعمت فسائی.
- ۱۰۷ - صفحه ۱۴۰۴: نمونه خط مرحوم میرزا سیدعلی فسائی.
- ۱۰۸ - صفحه ۱۴۱۷: صورتهای اول تنگ فیروزآباد و میان‌تنگ فیروزآباد (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۰۹ - صفحه ۱۴۲۱: عمارات آتشکده فیروزآباد فارس (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۱۰ - صفحه ۱۴۲۲: آتشکده فیروزآباد (از آثار عجم).
- ۱۱۱ - صفحه ۱۴۳۱: شکار گنجشک (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۱۲ - صفحه ۱۴۳۲: پیروزی شاپور اول بر والرین (از اقلیم پارس).
- ۱۱۳ - صفحه ۱۴۳۳: نقش پیروزی شاپور اول بر والرین در تنگ چوگان (از اقلیم پارس).
- ۱۱۴ - صفحه ۱۴۳۴: نقش پیروزی شاپور بر والرین در تنگ چوگان (از اقلیم پارس).
- ۱۱۵ - صفحه ۱۴۳۵: مجسمه بزرگ شاپور در شکفت شاپور (از اقلیم پارس).
- ۱۱۶ - صفحه ۱۴۵۵: منظره شرقی بند امیر (از اقلیم پارس).
- ۱۱۷ - صفحه ۱۴۶۸: صورتهای کیانی کوه گیلویه در تنگ سروک (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۱۸ - صفحه ۱۵۳۲: نقوش برجسته نمایندگان گیلیکیه (از اقلیم پارس).

- ۱۱۹ - صفحه ۱۵۳۳: نقوش برجسته نمایندگان گیلیکیه (از اقلیم پارس).
- ۱۲۰ - صفحه ۱۵۳۴: نقوش برجسته نمایندگان فنیقیه (از کتاب تخت جمشید اشمیت).
- ۱۲۱ - صفحه ۱۵۳۵: نقوش برجسته نمایندگان یونان و سارد و هند (از کتاب تخت جمشید اشمیت).
- ۱۲۲ - صفحه ۱۵۳۶: دورنمای تخت جمشید (از اقلیم پارس).
- ۱۲۳ - صفحه ۱۵۳۷: جبهه خارج آرامگاه داریوش اول (از اقلیم پارس).
- ۱۲۴ - صفحه ۱۵۳۸: نقش برجسته نرسی (از اقلیم پارس).
- ۱۲۵ - صفحه ۱۵۳۹: صورت عمارات تخت جمشید (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۲۶ - صفحه ۱۵۴۱: کتیبه داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۲۷ - صفحه ۱۵۴۲: کتیبه داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۲۸ - صفحه ۱۵۴۴: کتیبه داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۲۹ - صفحه ۱۵۴۶: کتیبه داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۳۰ - صفحه ۱۵۴۸: کتیبه داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۳۱ - صفحه ۱۵۵۰: نقوش نمایندگان داریوش (از فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی).
- ۱۳۲ - صفحه ۱۵۵۹: مشهد ام‌النبی.
- ۱۳۳ - صفحه ۱۵۵۹: مشهد ام‌النبی (از فرصت شیرازی در آثار عجم).
- ۱۳۴ - صفحه ۱۵۷۴ و ۱۵۷۵: نقشه پراکندگی ایلات و عشایر ایران (از کتاب ایرانشهر).
- ۱۳۵ - صفحه ۱۵۹۳: چشمه جوشک (از بافت قدیمی شیراز).
- ۱۳۶ - صفحه ۱۵۹۷: خنب آتشکده فسا (فرصت‌الدوله، آثار عجم).
- ۱۳۷ - صفحه ۱۶۲۴: قلعه اشکنوان (فرصت‌الدوله، آثار عجم).
- ۱۳۸ - صفحه ۱۶۲۴: قلعه تیر (فرصت‌الدوله، آثار عجم).
- ۱۳۹ - صفحه ۱۶۲۶: قلعه دختر اصطهبانات (از اقلیم پارس).
- ۱۴۰ - صفحه ۱۶۲۷: بند امیر (فرصت‌الدوله، آثار عجم).
- ۱۴۱ - صفحه ۱۶۷۴: حکم دیوانخانه عدلیه (از متن فارسنامه ناصری).
- ۱۴۲ - صفحه ۱۶۷۷: بافت قدیمی شیراز (از بافت قدیمی شیراز).
- ۱۴۳ - صفحه ۱۶۷۸: نقشه راهنمای استان فارس (از گیتاشناسی).
- ۱۴۴ - نقشه سیاحتی استان فارس از انتشارات فارس شناسی.
- ۱۴۵ - نقشه فارس، ترسیم میرزا حسن فسائی.

مقدمه‌ای بر چاپ دوم

یزدان پاک را سپاس می‌گزارم که چاپ اول فارسنامه ناصری را - به تصحیح و تحشیه اینجانب - با اقبال اهل ادب و فرهنگ دوستان ایرانی روبه‌رو ساخت و در نتیجه این کتاب، در زمره کتب برگزیده سال ۱۳۶۷ جمهوری اسلامی ایران در رشته تاریخ درآمد و نسخ آن بزودی نایاب گردید.

در چاپ دوم بر آن شدم تا ضمن رفع نقایص و کاستی‌های چاپ اول، مطالب تازه‌ای همچون فهرست مطالب، فهرست عکسها و تصاویر را بر کتاب بیفزایم. وظیفه خود می‌دانم تا از همکار ارجمند آقای دکتر محمود طاووسی، استاد محترم دانشگاه شیراز، که اینجانب را به رفع برخی از نقایص چاپ اول راهنمایی فرمودند و جناب آقای دکتر محمدرضا محزری، استاد دانشگاه علوم پزشکی شیراز، که خط روی جلد چاپ دوم را مرقوم فرمودند و داوران دانشمندی که این کتاب را به‌عنوان کتاب سال ۱۳۶۷ جمهوری اسلامی برگزیدند و مسؤولان و کارکنان محترم انتشارات امیرکبیر که زحمات مربوط به تجدید چاپ کتاب را برعهده گرفتند و آقای چمن‌خواه که نامنامه تازه‌ای برای کتاب فراهم آوردند، صمیمانه سپاس‌گزاری کنم و از خدای بزرگ، توفیق همگی آنان را آرزو نمایم.

دکتر منصور رستگار فسائی

استاد دانشگاه شیراز

شیراز، فروردین ۱۳۶۹

بنام خداوند جان و خرد

مقدمه

فارسنامه ناصری تألیف مرحوم میرزا حسن حسینی فسائی، به قول استاد مرحوم، محمدتقی بهار، *ملک الشعراء*: «کتابی است در غایت نفاست، مشحون به تاریخ و جغرافیا و رجال و مزارات و کیفیت مملکت فارس، در کمال سلاست و روانی و غایت اتقان و نهایت صحت و اعتبار.»^۱

فارسنامه ناصری آئینه تمام‌نمای تاریخ و جغرافیای فارس در دوره طولانی بعد از اسلام تا اوائل قرن چهاردهم هجری است و دقیق‌ترین و نادرترین اطلاعات را درباره «مملکت فارس» با بیانی ساده و لطیف و گوش‌نواز که از ترکیب طبیعی نثر و نظم فصیح و بلیغ نشأت می‌گیرد به خوانندگان ارائه می‌کند و از کلیت‌ترین و بااهمیت‌ترین وقایع تا جزئی‌ترین و بظاهری اهمیت‌ترین اتفاقات مربوط به این قسمت از سرزمین ایران را با دقت و حوصله و وسواس عجیبی، منعکس می‌سازد و از آنجا که مسائل فارس را بصورتی انتزاعی مطرح نمی‌کند، به تاریخ عمومی ایران نیز عنایتی کامل دارد و در نتیجه حوادث فارس، نمایانگر تحولات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی ایران می‌شود و مؤلف این اثر گرانقدر، با دیدی علمی و محققانه به ارائه وسیع اطلاعات و اخباری می‌پردازد که اگرچه ظاهراً در «مملکت فارس» رخ داده است، اما در حقیقت «مشتی از خروار» حوادث و مسائل ایران زمین در یک دوره تاریخی طولانی است.

«مملکت فارس» در فارسنامه ناصری حدودی بسیار وسیعتر از فارس کنونی دارد و بخشهایی از سواحل و بنادر خلیج فارس، خوزستان و حتی کرمان امروزی را، دربرمی‌گیرد و به همین جهت در فارسنامه ناصری با «فارس بزرگ» در بطن «ایران بزرگ» سروکار داریم. فارسنامه ناصری از بدو انتشار مورد توجه کامل دوستداران علم و ادب قرار گرفت و چندبار تجدید طبع شد اما بتدریج به دلیل نوع خط و چاپ، نداشتن فهرستها و توضیحات لازم، مهجور می‌ماند و لازم بود که چاپی جدید و امروزی از این کتاب ارائه شود که نقائص گفته شده را، فاقد باشد و بتواند جوانان علاقه‌مند را جلب کند و ارباب تحقیق را مفیدتر افتد. بنابراین سن بنده، منصور رستگار فسائی که با میرزا حسن فسائی همشهری است و از دیرباز به فارسنامه ناصری

۱. بهار، محمدتقی (ملک الشعراء)، سبک‌شناسی، جلد سوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۷، ص ۳۶۵.

علم و ادب قرار گیرد و خدای بزرگ به ما توفیق بخشد که خطاهای احتمالی این چاپ را در آینده مرتفع سازیم. ضمناً وظیفه خود می‌دانم از دوستان دانشمند و گرانمایه: جناب آقای دکتر حسن خوب‌نظر و جناب آقای دکتر غلامرضا افراسیابی که مشوق اینجانب در انجام این کار بودند و جناب آقای دکتر جعفر مؤید شیرازی که در حل بسیاری از دشواریهای کتاب یاریم دادند، سپاسگزاری کند.

دکتر منصور دستگار فسائی

زندگی و آثار میرزا حسن حسینی فسائی

خاندان:

میرزا حسن حسینی فسائی، مؤلف فارسنامه ناصری، از خاندان کهن سادات دشتکی است و «دشتک» نام یکی از محلات قدیمی شیراز است که تا عهد کریم خان زند یکی از محلات مستقل شیراز بود اما در این دوران چون حصار شیراز را کوچک کردند این محله را با محله سردزک و بازار مرغ به هم پیوستند و بخشی از آن را جزء محله لب آب قرار دادند.

از خاندان سادات دشتکی رجال ناموری برخاسته‌اند و در نواحی مختلف به علم و ادب و سیاست و تقوا شهرت یافته‌اند و نامداران این خاندان را بر حسب محل اقامت، می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد:

- ۱- گروهی در مکه می‌زیستند همانند میرزا محمد سعصوم دشتکی شیرازی.
- ۲- جماعتی چون نظام‌الدین احمد که به حیدرآباد دکن رفتند و هنوز بازماندگان آنها در آنجا اقامت دارند. (رک: مقالات الشعراء، چاپ هند.)
- ۳- گروهی در شیراز متوطن بودند که یا اصالتاً در این شهر اقامت داشتند و یا چون سیدعلی خان پس از حدود ۸ سال اقامت در مکه و هند به شیراز بازآمدند و به تدریس در مدرسه منصوریه پرداختند و میرزا حسن حسینی فسائی از این گروه تحت عنوان سلسله میرزایان فسائی در محله بازار مرغ و سردزک سخن رانده است. سیدعلی خان می‌نویسد: اول کسی که از خاندان من در شیراز اقامت گزید، علی ابوسعید نصیبی است. (گفتار دوم- اعیان محله سردزک شیراز)
- ۴- جماعتی از افراد این خاندان که اکثر از اولاد سیدعلی خان بودند به فسا رفتند و در دهکده رونیز علیا و زاهدان و... سکونت گزیدند و در شهر فسا مقامات اداری و سیاسی و در روستاهای آن، علائق ملکی پیدا کردند. از این دسته است پدر میرزا حسن حسینی فسائی که او نیز میرزا حسن نام داشت و در شیراز رشد کرد و به رونیز علیا رفت و در همانجا به سال ۱۲۳۷ درگذشت.

مؤلف فارسنامه از این گروه نیز، در بلوک فسا سخن رانده است. رجال خاندان سادات

دشتکی، علاوه بر آنکه در پهنه علم و ادب تألیفات و تصنیفات فراوان دارند (که بزودی به آثار بعضی از آنها اشاره خواهد شد) در پهنه سیاست فارس و ایران نیز، در ادوار مختلف، صاحب اثر بوده‌اند و مهمترین رجال سیاسی این خاندان امیرغیاث‌الدین منصور دشتکی (۸۶۶-۹۴۹ هـ) است که در زمان شاه‌طهماسب صفوی به‌صدارت عظمی ملقب شد و میرزاجانی‌فسائی که مدتی فرمانروایی فسا را در عهد کریم‌خان زند بر عهده داشت و مدتی کوتاه در دوره جعفرخان زند، بر اصفهان حکومت می‌کرد و پس از دوره زندیه از رجال سهم دوره قاجار شد و از سیاست‌سازان اوایل این عصر، و راتق و فاتق اسور این بخش از کشور بشمار می‌آمد و پس از گذشته شدن او، یکی از فرزندانش: میرزا ابراهیم از رجال مورد توجه فتحعلی‌شاه قاجار بود و پادشاه مذکور چون به شیراز می‌آمد به‌خانه وی می‌رفت و فرزند دیگر وی میرزاهادی بود که فتحعلی‌شاه او را «رفیق‌شاه» می‌خواند و فرزند وی محمدحسین خان، مدتها وکیل مملکت فارس بود و پسر دیگرش ابوالحسن خان، داماد نواب حسین‌علی میرزا فرمانفرما بود که فتحعلی‌شاه او را به لقب «فرزند مقامی» ملقب کرده بود و خود میرزا حسن حسینی‌فسائی مؤلف فارسنامه ناصری نیز که برادرزاده میرزاجانی بود علاوه بر مقام ممتاز علمی و ادبی، از محارم معتمدالدوله فرهاد میرزا و احتشام‌الدوله بود و فرزندان و فرزندزادگان وی با ناسهای سهدب و حکمت و منصوری در سالهای بعد، صاحب مقامات سیاسی و اجتماعی در فارس و ایران بودند.

نیاکان میرزا حسن:

میرزا حسن، خود شجره‌نامه خانوادگی خود را که به ۳۷ واسطه به حضرت علی بن ابیطالب علیه السلام می‌رسد به شرح زیر به تحریر درآورده است: «...میرزا حسن فرزند میرزا حسن، ابن میرزا مجدالدین محمد صدرالدین، ابن سیدعلی خان صدرالدین، ابن احمد نظام‌الدین، ابن محمد معصوم، ابن احمد نظام‌الدین، ابن ابراهیم، ابن سلام الله، ابن مسعود عمادالدین، ابن محمد صدرالدین، ابن منصور غیاث‌الدین، ابن محمد صدرالدین، ابن ابراهیم شرف‌المله، ابن محمد صدرالدین ابن اسحق عزالدین ابن علی ضیاء‌الدین ابن عرب‌شاه فخرالدین ابن امیرانبه عزالدین ابی المکارم، ابن امیر خطیرالدین، ابن الحسن شرف‌الدین ابی‌علی، ابی‌الحسین ابی جعفر العزیزی، ابن علی ابی سعید النصیبی، ابن زید الاعثم ابی ابراهیم، ابن علی ابی شجاع الزاهد، ابن محمد ابی جعفر، ابن علی ابی الحسن، ابن جعفر ابی عبدالله، ابن احمد نصیرالدین السکین النقیب، ابن جعفر ابی عبدالله- الشاعر، ابن محمد ابی جعفر، ابن محمد، ابن زید الشهید، ابن علی زین العابدین (ع) ابن الحسین- ابی عبدالله سید الشهداء (ع) ابن علی ابی الحسن امیرالمؤمنین ابی طالب علیهم السلام.»^۱ میرزا حسن به خاندان خود عشق و احترامی بی‌سازند می‌ورزد و به همین جهت در جای جای فارسنامه ناصری به اجمال یا تفصیل درباره بزرگان خاندان خویش داد سخن می‌دهد.

پدر میرزا حسن:

گفتیم که پدر میرزا حسن حسینی‌فسائی، «میرزا حسن»، نام داشت که آخرین فرزند میرزا مجدالدین محمد بود که پدرش در سال ۱۱۰۵ در حیدرآباد متولد شده و در سال ۱۱۱۱ به شیراز آمده بود و از سال ۱۱۳۶ در قریه رونیز فسا رحل اقامت افکنده و در آنجا آبادیها

۱. رجوع شود به شرح احوال سیدعلی خان در گفتار دوم همین کتاب در ذکر اعیان محله سردزک شیراز.

کرد و در سال ۱۱۸۱ در همانجا جهان فانی را بدرود نمود. میرزا مجدالدین محمد ۷ پسر داشت که میرزا حسن یکی از آنها بود که در سال ۱۱۸۰ متولد شد و در یکسالگی پدر خود را از دست داد و در حمایت برادر بزرگتر خود، میرزاجانی فسائی، تربیت شد و کمالات لایقه را آموخت و خط نسخ تعلیق را خوش می‌نوشت و از درآمد اسلاک موروثی خود زندگانی آسوده‌ای داشت و همه عمر را در محال بلوکک فسا به سر رسانید و در سال ۱۲۰۷ مدتی به عنوان گروگان از طرف برادرش میرزاجانی، در طهران توقف داشت^۱ و به سال ۱۲۳۷ هجری درگذشت و در مقبره والد خود، در بقعه میرزا، واقع در رونیز علیای فسا، مدفون گشت.^۲

مادر میرزا حسن:

دختر حاجی محمد تقی تاجر شیرازی مشهور به آتشی است که شرح حال وی در ذکر اعیان محله بازار سرخ، در فارسنامه ناصری آمده است.^۳ میرزا حسن حسینی فسائی درباره مادر خود می‌نویسد: «... چون حاجی مشارالیه آثار فوز و صلاح را در این دختر بدید، کتب ادعیه و رسائل شرعیه‌اش بیاموخت و این زن از برادر خود آقا کاظم مجتهد، در خانه، نحو و صرف و فقه آموخت و پدر، او را به خطاطان سپرد و این زن در خط نسخ و ثلث از خوشنویسان شد و چندین قرآن و زادالمعاد نوشت که هدیه هر یک از صد تومان سی‌گذشت.»^۴

جد اسی میرزا حسن نیز آقا عبدالحسین تاجر شیرازی است که شیخ حسین حدائق کتاب تحفة التجار را به خواهش وی نگاشته است. مادر میرزا حسن در دوران خردسالی فرزند خود درگذشت و به قول میرزا حسن حسینی فسائی:

چو مادر مرا مهر در دل نشاند
توجه نمسود او سرا مویه مو
برفت از بزم، سادش باز ماند
چو ده سال بگذشت، هم رفت او^۵

حاج میرزا حسن حسینی فسائی:

میرزا حسن حسینی فسائی بنا بر آنچه خود در فارسنامه ناصری نگاشته است سومین فرزند ذکور خانواده خویش بود که در سال ۱۲۳۷ در شهر فسا متولد شد اما سه ماه پیش از تولدش، پدر خود را از دست داده بود و مادر برای زنده نگه داشتن نام و یاد شوهر خویش، این آخرین فرزند خود را نیز «حسن» نامید ولی خود مادر نیز دیری نپایید و میرزا حسن تا دمسالگی در تحت سرپرستی مادر بزرگ و سپس برادر ارشد خویش بالید و کسب علم و ادب کرد تا آنجا که به قول مرحوم فرصت «... در فنون عربیه و حکمت الهی و ریاضی و طبیعی گوی سبقت از امثال و اقربان، ربود...»^۶

۱. فارسنامه ناصری، گفتار دوم، اعیان محله سردزک.

۲. رك وقایع سال ۱۲۰۷ در گفتار اول همین کتاب.

۳. فارسنامه ناصری، گفتار دوم، اعیان محله بازار سرخ.

۴. فارسنامه ناصری، گفتار دوم، اعیان محله سردزک.

۵. فارسنامه ناصری، گفتار دوم، اعیان محله سردزک.

۶. آثار المعجم، ص ۸۴.

استادان میرزا حسن:

میرزا حسن ابتدا در محضر ابوالحسن خان مجتهد مشهور به فسائی، مقدمات علوم را فراگرفت^۱ و شرح هدایه سبیدی و شرح تجرید و معالم الاصول و مطول را در نزد وی خواند، سپس از میرزا محمد علی، مشهور به واحد العین کتاب مفاتیح را فراگرفت و برای تکمیل معلومات خود، سفری به اصفهان کرد و به شیراز بازگشت و از محضر مرحوم حاج شیخ مهدی مجتهد کجوری سازندرانی، فایده‌ها برد و علوم شرعیه و مقاصد کتابهای ریاضیه مانند: فارسی هیئت و شرح چقمینی و شرح بیست باب اسطرلاب ملا عبدالعلی بیرجندی خراسانی و کتاب تحریر اقلیدس را از او آموخت.^۲

میرزا حسن، در خدمت میرزا سید علی نیاز، علم طب را فراگرفت و شرح نفیس و شرح اسباب و شرح تشریح قرشی را بر تشریح قانون و کلیات و جزئیات و معالجات کتاب قانون شیخ ابوعلی سینا را در نزد وی خواند و مدتها در محضر حاجی میرزا بابا حکیم باشی اصفهانی، طرز معالجات اسراض جزئییه و شخصیه را فراگرفت و در سال ۱۲۷۹ سفری به تهران و یزد کرد و چون به شیراز بازآمد از سال ۱۲۸۰ هجری به معالجه بیماران پرداخت و شهرتی کسب کرد چنانکه احتشام الدوله پسر معتمد الدوله فرهاد میرزا، او را برای معالجه مرض تقرس خود به بوشهر احضار کرد^۳ و میرزا حسن بیماری او را درمان کرد و طبیب مخصوص وی گشت.

شاگردان میرزا حسن:

میرزا حسن، در طول عمر پر بار خویش، شاگردانی را تربیت کرد که خود گهگاه در این باره اشاراتی دارد، فی‌المثل می‌نویسد: «... پس محکمه طبایتم در شیراز رواج گرفت و محسود اسائل شدم و در عصر هر روزه دانسته‌های خود را خاطر نشان طلاب علوم می‌نمودم...»^۴ و در شرح احوال حاجی میرزا جعفر طبیب می‌نویسد: «تحصیل کمالات علمیه طب و عملیه آن را در منزل مؤلف این فارسنامه ناصری نمود.»^۵ و در احوال میرزا جلال‌الدین محمد ذهبی می‌گوید: «... قدری لایق از مسائل علوم ریاضی را از این مؤلف فارسنامه ناصری اخذ نمود»^۶ و درباره میرزا احمد طبیب اشارتی چنین دارد که: «... از اول سن شباب، مقدمات علمیه و ادبیه و علم هیئت و نجوم و کلیات و جزئیات علمیه و عملیه فنون طب و تشریح را از نگارنده این فارسنامه ناصری، بیاموخت و چندین تجربیات و امتحانات خود را بر آنچه آموخته بود، بیندوخت و تا کنون هر روزه مجلس درسش غاص به طلاب علم طب و تشریح است.»^۷ و در جایی دیگر در شرح حال حاجی میرزا سید علی طبیب می‌گوید: «... تحصیل کمالات

۱. رک شرح حال حاجی سید عباس مجتهد کازرونی طباطبائی در گفتار دوم همین کتاب، در ذیل کازرون.

۲. رجوع شود به شرح حال میرزا حسن به قلم خود وی در گفتار دوم همین کتاب، در ذیل اعیان محله سردزک.

۳. رک گفتار دوم همین کتاب، اعیان محله سردزک شیراز.

۴. رک گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله اسحق بیگ شیراز.

۵. گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله اسحق بیگ شیراز.

۶. گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله بازار مرغ شیراز.

۷. گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله درب مسجد نو شیراز.

علمیه و عملیه علم طب نمود و کتاب شرح اسباب را از مؤلف این فارسنامه ناصری شنید و کنون به معالجه مرضی اشتغال دارد...»^۱

اما جالب‌ترین حکایت از فارسنامه ناصری که مبین دانش پروری و استادی میرزا حسن و در عین حال حاضر جوابی و تیزهوشی اوست چنین است که حاجی شیخ حسین ناظم الشریعه، حیلتی برمی‌انگیزد و مجلسی ترتیب می‌دهد تا میرزا حسن را از تولیت موقوفات منصوریه برکنار سازد و برای این منظور باید میرزا حسن را فاقد عدالت جلوه دهد بنابراین از میرزا حسن چند مسأله نماز می‌پرسد اما میرزا جواب می‌دهد که: «... در فروع دین تقلید از جناب آقا سید حسین مجتهد نمایم و هر روزه رساله آن جناب را برای اهل خانه خود درس می‌گویم و کنیزکی هوشمند دارم که تمام مسائل نماز را آموخته است، اگر اهل مجلس اذن دهند، او را حاضر کنم تا با شما جواب و سؤال علمی نماید و معلوم گردد که علم دین کنیز من از شما بیشتر است، اهل مجلس خندیده، مجلس را برهم زده، بیرون آمدم...»^۲

برادران حاج میرزا حسن:

حاج میرزا حسن حسینی فسائی، دو برادر داشت که هر دو از او بزرگتر بودند: نخستین محمد نام داشت که برادر اعیانی وی بود که در سال ۱۲۳۰ هجری متولد شده و پس از کسب علوم عقلیه و نقلیه، در همه فنون علمیه بویژه، عقلیات سرآمد اقران گشته بود و مدت‌ها در شهر رشت اقامت گزیده به تدریس طلاب علوم سرگرم بود و به اندک معیشتی گذران می‌نمود و پیوسته به افاده علوم و تدریس کتب، سرگرم بود و در سال ۱۲۸۹ هجری در دارالخلافه طهران به رحمت ایزدی پیوست.^۳

دومین برادر وی، حاجی میرزا باقر نام داشت که در سال ۱۲۳۲ هجری در قریه رونیز علیای فسا، متولد شد و به قول میرزا حسن حسینی فسائی: «به وفور کرم و سخاوت معروف و به هماننداری و حسن معاشرت، موصوف بود...»^۴

همسران حاج میرزا حسن:

حاج میرزا حسن حسینی فسائی، دو همسر اختیار کرد که نخستین آنها دختر مرحوم میرزا سیدعلی نیاز بود و دومین آنها که «سریم» نام داشت صبیبه مرحوم حاجی ملا آقا بابا تاجر شیرازی و خواهر مرحوم مهدی نوائی منشی باشی بود و حاج میرزا حسن با اجازه همسر اول خود که فلج شده بود با وی ازدواج کرد.^۵

فرزندان حاج میرزا حسن:

حاج میرزا حسن فسائی، از همسر اول خود دو پسر داشت به نامهای سیدعلی و میرزا جواد.

۱. گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله سرباغ شیراز.

۲. گفتار دوم همین کتاب، در ذکر اعیان محله سردزک شیراز.

۳. فارسنامه ناصری، گفتار دوم، در ذیل بزرگان محله سردزک شیراز.

۴. همانجا.

۵. مقاله آقای منصور منصور تحت عنوان (مهدی نوائی) آینده، شماره ۸ و ۹، آبان و آذر ۱۳۶۳، ص ۵۷۶.

سیدعلی در سال ۱۲۷۰ هجری در شیراز متولد شد و در سال ۱۲۹۴ به بهبهان رفت و از محضر علامه میرزا محمدعلی اصفهانی، هندسه و هیئت و نجوم آموخت و به کمالات فراوان آراسته گشت و در سال ۱۲۹۶ به مکه معظمه مشرف شد و در سال ۱۲۹۷ هجری به شیراز بازگشت و از او دختری بازماند که همسر مرحوم رضا حکمت بود و هنوز در قید حیات است.^۱

میرزا جواد نیز، در سال ۱۲۷۳ هجری ولادت یافت و در مدرسه منصوریه شیراز به کسب کمالات پرداخت و از او دو پسر و یک دختر باقی ماند.

مرحوم حاج حسن حسینی فسائی، از همسر دوم خود نیز صاحب هشت فرزند شد که چهار تن پسر و چهارتن دختر بودند:

دختر بزرگ میرزا حسن، همسر مرحوم شیخ عبدالعزیز مؤید الشریعه شد و چهار دختر از او به وجود آمد.

دختر دوم او همسر مرحوم احمدعلی خان معظم الدوله گردید که از این ازدواج چهار پسر و سه دختر به وجود آمد، از چهار پسر وی، مرحوم علی اصغر خان حکمت و ابوالحسن حکمت فوت کرده اند و دو پسر دیگر یعنی آقای حسن علی حکمت نویسنده و شاعر معاصر و محمدعلی حکمت در قید حیاتند.

دختر سوم او، همسر عبدالحسین ناپلثونی گردید و از او دو پسر به وجود آمد که هر دو فوت کرده اند.

دختر چهارم او، به جای خواهر بزرگش که فوت کرده بود، به همسری مرحوم مؤید الشریعه درآمد و از این ازدواج سه پسر و سه دختر به وجود آمد که یک پسر به نام آقای حسام مؤیدی و دو دختر هنوز در قید حیاتند.

پسران مرحوم میرزا حسن، از همسر دوم وی، عبارتند از:

سید محمد مهدب الدوله که در ۲۴ ماه ربیع الثانی ۱۲۹۶ هجری متولد شده بود و یک دوره نماینده مجلس شد و ۴ دختر از او باقی ماند.

سید احمد مهدب که در جمادی اول سال ۱۳۰۱ هجری ولادت یافت و او نیز یک دوره به نمایندگی مجلس برگزیده شد و از وی ۵ پسر به وجود آمد که اینک سه تن از آنان زنده اند و به مقامات بالای علمی و اجتماعی رسیده اند.

مرحوم سید احمد مهدب تاریخی در ادامه گفتار اول فارسنامه ناصری نگاشت که وقایع اتفاقیه سال ۱۳۰۴ قمری بعد را در رابطه با اوضاع فارس و ایران با مدارک و اسناد و عکسهای لازم در آن به رشته تحریر کشیده بود و آن را در اختیار خواهرزاده خود مرحوم علی اصغر حکمت قرار داده بود که هنوز به چاپ نرسیده است بعلاوه او تألیفاتی دیگر نیز دارد به اساسی امروز مسلمین، زن جدید، زن و آزادی، عالم نو اسلام.

مرحوم سید احمد مهدب در ذی الحججه سال ۱۳۷۶ هجری برابر با تیرماه ۱۳۳۶ درگذشت. سومین پسر مرحوم حاج حسن فسائی، مرحوم ابوالقاسم منصور است که نام وی در فارسنامه ناصری نیامده است زیرا او در سال ۱۳۰۵ متولد شد که فارسنامه ناصری به تحریر درآمده بود، مرحوم ابوالقاسم منصور در سال ۱۳۴۲ خورشیدی درگذشت و در جوار تربت

پدرش در بقعه شبستان مدرسه منصوریه شیراز مدفون گشت و فرزندش آقای منصور منصور است.

چهارمین پسر مرحوم میرزا حسن فسائی که نام او نیز در فارسنامه ناصری نیامده است (زیرا در ۱۳۰۷ متولد شده بود) سیرزاحمد نام داشت که در عنفوان جوانی در مجال فسا بیمار شد و مرد و بلاعقب بود.^۱

بنی اعمام حاج میرزا حسن:

حاج میرزا حسن در ضمن وقایع و معرفی رجال محلات مختلف شیراز و شهرهای فارس، گهگاه از عمو و عموزادگان خویش یاد می‌کند که ما ذیلاً به معرفی این دسته از بستگان او می‌پردازیم:

میرزاجانی فسائی: از رجال نامور دوره زندیه و قاجاریه است که عم حقیقی میرزا حسن و خلف‌الصدق میرزا مجدالدین محمد فسائی و نواده سیدعلی خان علامه بود. او از همراهان میرزا محمد کلانتر فارس بود و در روزنامه میرزا محمد کلانتر مکرر ذکر وی آمده است.^۲ میرزا حسن در ضمن وقایع سال ۱۲۰۱ در گفتار اول فارسنامه می‌نویسد که جعفرخان زند در این سال «ایالت اصفهان را به جناب میرزاجانی مشهور به فسائی واگذار فرمود و میرزای سعزی‌الیه، عم حقیقی نگارنده فارسنامه ناصری است»^۳ و در ضمن وقایع سال ۱۲۰۹ می‌گوید که میرزاجانی که راتق و فاتق بیشتر امور دیوانی فارس و از اجله اعیان فارس بود از جانب آقامحمدخان قاجار به سمت مشاورت نواب جهانبانی، فتحعلی خان نایب‌السلطنه برقرار گردید.^۴ اما این میرزاجانی در ذیل تاریخ گیتی‌گشای از محمدرضای شیرازی چنین توصیف شده است: «میرزاجانی فسائی که از کبر سن، الف قامتش دال گشته و درالسنه و افواه مشهور به فسادی و کنکاش فساد و فتنه را مبادی بود نقش تزویر را بر لوح ضمیر تقریر نمود...»^۵ سرانجامی خوش نداشت و در ضمن وقایع سال ۱۲۱۳ فارسنامه می‌خوانیم که: «حسین قلی خان برادر فتحعلی شاه که حاکم فارس بود ابتدا میرزاجانی را در ارگ و کیلی، در حبس و قید انداخت و سپس آتش زهرآلود به جبر و عنف به او خوراند و او را به درجه شهادت رسانید و چون جنازه‌اش را از ارگ و کیلی بیرون آوردند که به آستانه مبارک حضرت شاهچراغ رسانند، اهل و عیال او از خانه خود که در میانه راه بود، برای تشییع جنازه درآمدند و بعد از ورود به آستانه مبارک، رحل اقامت انداختند و نواب حسین قلی خان جماعتی را گماشت که آب و نان را از آن دودمان پیغمبر آخر زمان قطع کنند و روز و شبی گذشت که جناب سیادت انتساب شیخ محمد سفید امام جمعه و جماعت فارس آمد و ذراری رسول خدا (ص) را از آستانه مبارک، به خانه خود برد و تکفل فرمود...»^۶ حسین قلی خان، آقامعصوم خفری را حاکم فسا کرد و دستور داد که تمام املاک

۱. همانجا.

۲. روزنامه کلانتر، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی، ص ۶۲، ۹۰، ۱۰۳ و ۱۱۷.

۳. فارسنامه ناصری، گفتار اول، وقایع سال ۱۲۰۱.

۴. فارسنامه ناصری، گفتار اول، وقایع سال ۱۲۰۹.

۵. محمدرضا شیرازی، ذیل گیتی‌گشا، ص ۳۷۴.

۶. فارسنامه، گفتار اول، وقایع سال ۱۲۱۳.